

Uygurca *tönürge*, Moğolca *dönge*, Anadolu Ağızları *tönge* Hakkında

Mehmet ÖLMEZ*

Türkçenin etimoloğu ve Anadolu ağızlarının Yunus gönüllü madencisi Uwe Bläsing ağabeyimin 65. yaşına hediye ediyorum.

Öz

Eski Uygurca, bir yandan Eski Uygur yazıtları öte yandan Orta Asya Budist kültür çevresiyle beslenen bir dildi. Sınırları elbette bundan ibaret değildi. Söz varlığı açısından Manihaist-Soğudcadan Nesturi Hristiyanlığımıza varan geniş bir kültür çevresi vardı. Temel sözcükleri Uygurca (~ Ortak Türkçe) sözler oluştursa da Toharca üzerinden alıntılanmış Sanskritçe sözler, Çince sözler, az da olsa öteki komşu dillere ait sözler oluştururdu. Alıntı sözlerle birlikte tahmini 20 000 kelimeye yakın (Osmanlıca ve Çağatayca hariç) zengin bir söz varlığı vardı. Dolayısıyla sözcük varlığı açısından tarihi dönem Türk dillerinin en zengin üç dilinden birisiydi. Yaklaşık 400 yıllık bir dönemi kapsayan Eski Uygurca için başlangıç ve bitiş dönemini 10-14. yüzyıllar olarak alabiliriz. Ancak son dönem, 13. yüzyılın ortalarından başlayan dönem en başta idari dilde Moğolcanın etkisi görülür. Yine aynı dönemde Tibet Budizmine ait eserlerin de Uygurcaya çevrilmiş olması dolayısıyla Tibetçe sözler de Uygurcada görülür.

Uygurların İslamiyeti kabulüyle Soğud kökenli yazı bırakılıp Arap kökenli, Farsça eklentili alfabe kullanılmıştır. Ancak Uygurların Soğud kökenli eski alfabesi Moğollar arasında bugüne kadar kullanılmıştır.

Uygur harflerini kullanmaya başlayan ve Uygur Budizminden etkilenen Moğollar çok sayıda Uygurca kelimeyi de ödünçlemiştir; bugün Uygurlar ve öteki Türk kavimleri arasında unutulmuş bazı sözlerin Moğolca aracılığıyla hayatta kalmasını sağlamışlardır. Öte yandan Moğolların bir dönem Anadolu'ya hakim olmaları ile çok sayıda Moğolca sözcük, bir ölçüde de Türkçe sözcük (geri ödünçleme yöntemiyle / reborrowing - Rückentlehnung) Anadolu Türkçesine girmiştir. İşte bu yazıda yine bu tür sözcüklerden birisi olduğunu sandığım Uygurca *tönürge* ve onun Moğolca ile Türkçedeki şekillerine değineceğim.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, Anadolu ağızları, Moğolca, ödünçlemeler, geri ödünçlemeler, *tönürge*

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Moğol Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Türkiye.
Elmek: olmez.mehmet@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6422-954X>.

Geliş Tarihi / Received Date: 03.10.2020
Kabul Tarihi / Accepted Date: 06.10.2020

DOI: diledeara.804643

On Uyğhur *tönjürge*, Mongolian *dönge*, Anatolian Dialects *tönge*

Abstract

Old Uyğhur inscriptions and Central Asian Buddhist Culture were the mother lodes of the Old Uyğhur language. Of course, these were not the limits. In terms of vocabulary, there was a wide cultural circle ranging from Manichaeen-Sogdian to Nestorian Christianity. Although Uyğhur (~ Common Turkic) forms its basic vocabulary, it also included Sanskrit, Chinese, and words from other neighboring languages which loaned them from Tocharian. There was a rich vocabulary of an estimated 20 000 words (apart from Ottoman and Chagatai) including loanwords. Therefore, it was one of the three richest languages of the historical Turkic languages in terms of vocabulary. We can state the life range of Old Uyğhur, which was around for 400 years, between the 10th and 14th centuries. However, in the last period beginning from the mid-13th century, the influence of Mongolian can be seen primarily in the administrative language. In the same period, Tibetan words also entered the language due to the translation of Tibetan Buddhism works.

With the adoption of Islam, Sogdian-based script was no longer used and the Arabic-based alphabet having Persian additions was adopted. However, the Uyğhurs' old alphabet of Sogdian origin is still being used among the Mongols as of today.

The Mongols, who started using the Uyğhur letters and were influenced by Uyğhur Buddhism, also borrowed many of their words; through Mongolian they ensured the survival of some words that are forgotten among Uyğhurs and other Turkic tribes today. On the other hand, as the Mongols dominated Anatolia for some period, many Mongolian words and to some extent Turkic words entered Anatolian Turkish by reborrowing (Rückentlehnung). Here, in this article, I will mention the Uyğhur *tönjürge* and its forms in Mongolian and Turkish, which I think is one of such words.

Keywords: Old Uyğhur, Anatolian dialects, Mongolian, borrowings, reborrowings, *tönjürge*

Extended Summary

Old Uyghur inscriptions and Central Asian Buddhist Culture were the mother lodes of the Old Uyghur language. Of course, these were not the limits. In terms of vocabulary, there was a wide cultural circle ranging from Manichaeism-Sogdian to Nestorian Christianity. Although Uyghur (~ Common Turkic) forms its basic vocabulary, it also included Sanskrit, Chinese, and words from other neighboring languages which loaned them from Tocharian. There was a rich vocabulary of an estimated 20 000 words (apart from Ottoman and Chagatai) including loanwords. Therefore, it was one of the three richest languages of the historical Turkic languages in terms of vocabulary. We can state the life range of Old Uyghur, which was around for 400 years, between the 10th and 14th centuries. However, in the last period beginning from the mid-13th century, the influence of Mongolian can be seen primarily in the administrative language. In the same period, Tibetan words also entered the language due to the translation of Tibetan Buddhism works.

With the adoption of Islam, Sogdian-based script was no longer used and the Arabic-based alphabet having Persian additions was adopted. However, the Uyghurs' old alphabet of Sogdian origin is still being used among the Mongols as of today.

The Mongols, who started using the Uyghur letters and were influenced by Uyghur Buddhism, also borrowed many of their words; through Mongolian they ensured the survival of some words that are forgotten among Uyghurs and other Turkic tribes today. On the other hand, as the Mongols dominated Anatolia for some period, many Mongolian words and to some extent Turkic words entered Anatolian Turkish by reborrowing (Rückentlehnung). Here, in this article, I will mention the Uyghur *tönjürge* and its forms in Mongolian and Turkish, which I think is one of such words.

1. Old Uyghur *tönjürge*: We encounter *tönjürge* for the first time in Türkische Turfantexte VIII;

yattular töñürke ügünde TT VIII D 29; According to Clauson, the Uighur *töñürke ügünde* “on the funeral pyre” is the equivalent of the Sanskrit *citāyām* (there *töñörge: ükünde*).

Clauson defines *töñürke* as “log, tree stump, trunk of a cut tree”, he does not give any other examples. As far as I can see, *töñürke* appears in three texts, and the fourth time is in TT VIII: 1) Kşanti Kılguluk Nom Bitig (→ Röhrborn 1971, Warnke, Wilkens), there chin. 械 *xie* (~ *jie*) ‘Holzkragen und andere hölzere Strafwerkzeuge’ counterpart;

2) Maitrisimit (→ Ş. Tekin; Geng vd.)

3) Old Uighur Xuanzang Biography (→ Röhrborn 1991)

2. *töñge* in Anatolian dialects: Another geography and period that I think has a connection with the Old Uyghur *töñürge* is Anatolia and the word *töñge* in its dialects: a tie made of grass that those who mow with a scythe attach to their left feet for protection. It is made of mullein or similar grass.

So, what is the connection between the Old Uyghur *töñürge* and *töñge* in the dialects? First, the *töñürge* is a tool of punishment made of wood in ancient times, in the middle ages (especially in Asia). The heads and hands of a person are put in this punishment tool which has two parts, the heads and hands are put together and tied up. To some extent it resembles a bunch of herbs tied together in form. However, the old form of the word has three syllables, and the dialects exhibit a word with two of them. What is the explanation for that? So let’s look at our Mongolian example now.

2. Mongolian *döñge*: There is a word in Mongolian that supports exactly this situation, the connection between Anatolian dialects and Old Uyghur, in terms of both sound (syllable) and meaning, it is *döñge*.

Let’s first look at the pentalingual dictionary prepared in the Manchu era: *döñge* ‘großer viereckiger Holzkragen als Strafinstrument, Kang (Khalkha Mongolian *ᠳᠡᠨᠵᠡ*) || wooden tool used in the four cornered punishment work’ Pentalingual § 538.3, ‘Band am Stiefelschaft, das an die Hose gebunden wird und den Stiefel festhält || tie that helps to fasten the boots to the pants, shoelace “Pentalingual § 3295.1; *gar-un döñge* ‘Handschelle | clamp’ Pentalingual §

538.4; *köl-ün dönge* ‘Hand- oder Fußschellen || hand or foot cuff’ Pentalingual § 539.1. There are similar explanations and examples in Kowalewski’s dictionary.

Conclusion: The wooden punishment tool *tönürge* (originally ‘log, wood stump’), which is seen as a kind of boucle in ancient Uyghur but has a somewhat quadrangular appearance compared to it, was borrowed into Mongolian with two syllables. Mongolian script and Mongolian are differentiative in *t ~ d* sound. For this reason, while the forms in Anatolian dialects are with *t-*, thus *tönge*, the ones in the written Mongolian are with *d-*, thus *dönge*.

During the Mongolian rule in Anatolia, this two-syllable word must have been borrowed again, Due to the similarity of shape, it must have been used for the shield, which is made of various grass, not wood, attached to the feet during harvesting. If an opposite explanation, information, evidence is presented, of course, I will re-evaluate my analysis. As for the old Uyghur word, it is obviously a noun derived from a verb with the suffix *-ge*. I leave the issue open about the potential relation of this word with the Uyghur *toñit-* “to bend, to fold, to twist” and *tönjüş- ~ töñüt-* “to turn one’s head, to bend” in Kasghari. (The OTWF can be checked for the mentioned words).

The *tönge ~ dönge* forms in the dialects is a record that the word is actually *tönge*.

Giriş

Eski Uygurca, bir yandan Eski Uygur yazıtları öte yandan Orta Asya Budist kültür çevresiyle beslenen bir dildi. Sınırları elbette bundan ibaret değildi. Söz varlığı açısından Manihaist-Soğudcadan Nesturî Hristiyanlığına varan geniş bir kültür çevresi vardı. Temel sözvarlığını Uygurca (~ Ortak Türkçe) sözcükler oluştursa da Toharca üzerinden alıntılanmış Sanskritçe sözcükler, Çince sözcükler, az da olsa öteki komşu dillere ait sözcükler oluştururdu. Alıntı sözcüklerle birlikte tahmini 20 000 kelimeye yakın (Osmanlıca ve Çağatayca hariç) zengin bir söz varlığı vardı. Dolayısıyla sözcük varlığı açısından tarihî dönem Türk dillerinin en zengin üç dilinden birisiydi. Yaklaşık 400 yıllık bir dönemi kapsayan Eski Uygurca için başlangıç ve bitiş dönemini 10-14. Yüzyıllar olarak alabiliriz. Ancak son dönem, 13. yüzyılın ortalarından başlayan dönem en başta idarî dilde Moğolcanın etkisi görülür. Yine aynı dönemde Tibet Budizmine ait eserlerin de Uygurcaya çevrilmiş olması dolayısıyla Tibetçe sözcükler de Uygurcada görülür.¹

Söz varlığı açısından böylesine zengin, esasta ise çeviri kaynaklı zengin bir felsefe dili olan Uygurca İslamiyetle birlikte farklı bir kültür çevresine girilmesinden dolayı Budizme ve öteki dinlere ait Sanskritçe, Çince kelimelerin neredeyse tamamını bırakıp onların yerine deyim yerindeyse Farsça ve Arapça kelimeleri yerleştirmiştir.

Uygurların İslamiyeti kabulüyle Soğud kökenli yazı bırakılıp Arap kökenli, Farsça eklentili alfabe kullanılmıştır. Ancak Uygurların Soğud kökenli eski alfabesi Moğollar arasında bugüne kadar kullanılmıştır. 1930 sonrasında Moğolistan'da ve eski Sovyet topraklarındaki Moğollar (Kalmuklar, Buryatlar) bu yazıyı bırakmak durumunda kalsalar da Çin sınırları içerisinde, özellikle İç Moğolistan bölgesinde “Moğol Yazı Dili” (Klasik Moğolca diyenler de vardır) eski Uygur yazısını bugüne kadar neredeyse en eski kabul edildiği döneme benzer imla ile kullanmaya devam etmişlerdir. Batı Moğolları, Kal-

¹ Uygurcayla ilgili en kısa ve birinci elden bilgi için K. Röhrborn'un hazırladığı *Uigurisches Wörterbuch*'un giriş bölümüne bakılabilir; ayrıca bk. M. Ölmez, *Köktürkçe ve Uygurca Dersleri* ile P. Zieme'nin konunun türlü yönlerine ilişkin çok sayıda yazısına bakılabilir (<https://independent.academia.edu/Pzieme>).

muklar ise Zaya Pandita'nın 17. yüzyılın ortalarında Uygur kökenli bu alfabede yaptığı değişikliklerle *todo biçig* ('açık/net/temiz yazı') adı verilen imla ile bu yazıyı Sovyetlerin başlangıç dönemine kadar kullanmaya devam etmişlerdir. Xinjiang'da ise Moğollar bugünkü telaffuza dayalı, 'modern' bir imla sistemiyle bu yazıyı kullanmaya devam etmektedirler.² Soğud-Uygur kökenli yazıyı Moğollardan öğrenen Mançular ise Cumhuriyet dönemine kadar (1911) resmî devlet yazışmalarında söz konusu alfabeyle bazı 'diakritik' işaretler ekleyerek (yazıda *a/e*, *b/p*, *k/g* vb. ayrımları sağlayarak) kullanmışlardır.

Uygur harflerini kullanmaya başlayan ve Uygur Budizminden etkilenen Moğollar çok sayıda Uygurca kelimeyi de ödünçlemişlerdir; bugün Uygurlar ve öteki Türk kavimleri arasında unutulmuş bazı sözlerin Moğolca aracılığıyla hayatta kalmasını sağlamışlardır.³ Öte yandan Moğolların bir dönem Anadolu'ya hakim olmaları ile çok sayıda Moğolca sözcük, bir ölçüde de Türkçe sözcük (geri ödünçleme yöntemiyle / reborrowing - Rückentlehnung) Anadolu Türkçesine girmiştir.⁴ İşte bu yazıda yine bu tür sözcüklerden birisi olduğunu sandığım Uygurca *tönjürge* ve onun Moğolca ile Türkçedeki şekillerine değineceğim.

1. Eski Uygurca *tönjürge*: *tönjürge*'ye Eski Uygurca üzerine yapılmış metin yazımları arasında ilk defa *Türkische Turfantexte* VIII'de rastlarız:

yattalar tönjürke ügünde TT VIII D 29; Clauson'a göre Uygurcadaki *tönjürke ügünde* 'on the funeral pyre' Sanskrit *citāyām*'ın dengidir (orada *tönjörge: ükünde*).⁵ Clauson *tönjürke*'yi 'kütük, ağaç kütüğü, kesilmiş ağacın gövdesi' olarak tanımlar (a tree trunk), *tönjürke* için başka da örnek vermez.

Benim tespit edebildiğim kadarıyla *tönjürke* üç ayrı metinde daha görülür, TT VIII'deki örnek ile de toplam dört defa karşımıza çıkar:

- 1) Kşanti Kılguluk Nom Bitig (→ Röhrborn 1971, Warnke, Wilkens)
- 2) Maitrisimit (→ Ş. Tekin; Geng vd.)
- 3) Xuanzang Biyografisi (→ Röhrborn 1991)

² Bu konuda çeşitli kaynaklara bakılabilir, Moğol dilleri ile ilgili en güncel kaynak *The Mongolic Languages* (Janhunen) olacaktır.

³ Konuyla ilgili çalışmalara "On Mongolian *asara*- "to nourish" and Turkish *aşa*- "to eat" From Middle Mongolian to Modern Turkic Languages" (*Türk Dilleri Araştırmaları*, 17, 2007, 237-247) adlı çalışmamda kısaca değinilmişti.

⁴ Bu konuda ilk ayrıntılı çalışma O. N. Tuna'ya aittir. Tuna sonrası konuya ilişkin genişletme C. Schönig'e aittir. Birkaç yazımda ben de konuya değinmişsem de henüz derlediğim malzemelerin tamamını değerlendirme fırsatı bulamadım.

⁵ *cita* 'toplamak, yığmak, bir araya getirmek' fiilinin dişil, lokatif, tekil, edilgen geçmiş zaman ortacıdır.

Şimdi sırasıyla bu örneklere bakalım:

1) *meñisi az emgeki üküş kişen bukagu çëü tönürge etözinte arıtı öñi këtmedeçiler* BT II, 1098-1100. Aynı metin daha sonra bir kez I. Warnke (1978), bir kez de J. Wilkens (BT XXV, 3058. satır) tarafından işlenmiştir. BT II’de chin. 械 *xie* (~ *jie*) ‘Holzkragen und andere hölzere Strafwerkzeuge’ (Röhrborn, BT II, 1099 için verilen not) bilgisi yer alır. BT XXV’te önceki açıklamalar değerlendirilmiş, bunlardaki ortak unsurun ‘ahşap, odun kütüğü’ olduğu vurgulanmıştır (BT XXV, 3058. satır, s. 239).

2) İkinci örnek Maitrisimit’te geçer:

(...) *açmak suvsamak emgekin kurıp katıp köyük tönürge osuglug örtenürler yalarlar* BT IX, 1, s. 247 (198 ön yüz 5); aynı pasaj bir kez de Hami (Komul) nüshasının 15. bölümünde görülür: [*aç*]m[*a*]k suvsamak emgekin kurıp [*katıp köy*]ük (?) tönürge osuglug ö[rtenürler yalarlar] “(Die Wesen ...) sind vertrocknet und [hart] durch das Leid des [Hungerns] und Dürstens und [brennen] wie Feuerholz” (Hami15, 4a4, s. 188).

Maitrisimit’te bir kez daha geçer: *köyük tönürge osuglug agnayur biz* wie verbrannte Baumstümpfe wälzen wir uns herum BT IX, 1, s. 280 (201 ön yüz 21); aynı satıra UW’ta *agna-* maddesinde de yer verilir: *küyök tönörge osuglug agnayur biz* wir wälzen uns wie brennende Baumstümpfe Maitr 201 r. 22 (UW Nb I.1, s. 25; UW’un imla – okuyuş tarzı korunmuştur, *küyök* gibi)

3) Üçüncü kaynak eser ise Xuanzang Biyografisinin Eski Uygurca çevirisidir: *öñdün [s]jüülep egirip çëü tönürge [ü]ze kınap* 及遼東征罰 HT VII 780.

Clauson’a göre Zająkowski’nin *Bulgatü ’l-müştak*’tan yer verdiği *tönertge* ‘trzon, pień || ağaç kütüğü’ de bu madde ile ilgilidir (Clauson s. 525a), **төһөк** пень – der Baumstumpf (Radloff III, 1247).⁶

Uygurca örneklere bakılırsa *Maitrisimit* ve *Türkische Turfantexte VIII* yayınlarında kelime ‘odun, odun yığını, yakacak odun’ anlamına yakın kullanılırken BT II ve HT VII metinlerinde ‘ahşaptan / tahtadan ceza aracı, bukağı’ yerine kullanıldığı görülür. Son iki metindeki ‘ceza aracı’ anlamı *kişen bukagi*

⁶ Zająkowski ve Clauson’daki ifade tam açık değil, Zająkowski’de konuyla ilgili veriyi tam olarak Clauson’un ifade ettiği şekilde bulamayız, ayrıca Clauson söz konusu Baraba Tatarcası veriyi *tönök* değil de *toňok* şeklinde yazdığı için kelimeye anında ulaşmam mümkün olmadı, төһөк Radloff III, 1247, Clauson 525a.

ikilemeleriyle de desteklenir. *çëü* ise *tönürge* ile birlikte ikileme oluşturur.⁷ Söz konusu ‘ceza’ araçları birbirlerine paralel bir kullanım içerisinde:

*kişen bukağı*⁸

çëü tönürge

2. Anadolu Ağızlarındaki *tönge*: Eski Uygurca *tönürge* ile ilgisi olduğunu düşündüğüm başka bir coğrafya ve dönem ise Anadolu ve Anadolu ağızlarındaki *tönge* sözüdür. Bu vesileyle kelimenin ağızlardaki anlamına ve yan biçimlerine bakalım:

tönge I (tömge, töngebağı, tönkü, tonkebağı) tırpanla ekin biçenlerin korunmak için sol ayaklarına bağladıkları ot bağlamı (DerS 3981b-82a)

tönge biçilen ekinlerden yapılan tutam (DerS 3959b)

Derleme’de kelimeye verilen anlamlar bunlardır. *o* ile *tonge* şeklinde *Derleme*’ye giren şekil *ö* ile olan *tönge* sözüyle birleştirilmelidir. Kendi bildiğim, hatırladığım bilgileri Nevşehir, Çorum, Sivas ve başka yörelerden kaynaklarla karşılaştırdığımda ortaya çıkan maddebaşı ve anlamı şöyledir:

tönge genelde *yalangı* adı verilen, bazı yörelerde ise çitlik denen otların demet yapılıp *H* harfi şeklinde bağlanmasıyla oluşturulan, tırpanla ekin biçilirken öncelikle biçilen ekinin dağılmasını engelleyen, bir ölçüde de ayağı tırpandan koruyan ot demetidir. Şekli *H* harfi gibi olsa da harfin ortasından geçen çizgiyi sola ve sağa taşımak gerekir. Ayrıca düz yukarı giden kesimi sağdaki parçaya göre daha uzundur.

Bu arada daha 1932’de kelimemize *Anadilden Derlemeler*’de yer verildiğini de kaydetmeden geçmeyelim: *tönge* ‘tarlanın tümsek yeri’; *tönke* ~ *tönge* bağı ‘tırpan kesmemek için ayağa bağlanan ot yastık’ (Hamit Zübeyr, s. 391a).

tönge’nin malzemesi olan *yalangı* kibrit çöpünden ince olur. Kuruyunca kolaylıkla kırılır. Bazı yörelerde süpürge yapımında da kullanılır.⁹ Yöreden yöreye kullanılan ot veya bu ota verilen ad değişebilir. Hatta *tönge*’ye verilen ad da değişir, *ayakçak* dendiği yerler de bulunur (Çorum).¹⁰ Günümüz

7 Her iki ikileme de benim ikilemeler çalışmamda eksiktir, orada ilgili maddelere eklenmelidirler (bk. Ölmez 2017); *çëü* ‘bukağı, bir tür bağ/kelepeç’ için bk. Çince 紉 *chou*.

8 Ayrıca krş. *bağ bukağı* 繫, Kuanşi im pusu, Özcan-Devrez.

9 T. Baytop’ta *sığırkuyruğu* (verbascum; Schrophulariaceae) türlerine verilen genel ad başlığı altında *yalangı* da yer alır (Baytop, s. 242).

10 *tönge* ve *yalangı* konusunda eksiklerimi telefonla veya ‘sosyal medya’ aracılığıyla tamamlayan S. Ölmez, M. Boğazlı, M. Özkılıç (Uçhisar); A. R. Arın, E. Tınık (Çorum); Z. Çiçek (Elbistan); Ö. Çobanoğlu (Ayvalık); M. Kayhan (Afyonkarahisar) ve H. B. Erkan’a teşekkür ederim.

haberleşme araçlarından “sosyal medya” ile bana ulaşan en ayrıntılı açıklama şu şekildedir:

“*tonge* olmazsa biçilen ekin dağılır. Sağ kolumuz (elimiz) tırpanı yönlendirirken, sol kol da ona yardım eder. Sol ayağımız *tonge*’nin dar olan alt tarafına sokulur ve o ayağımız da *tonge*’yi yönetir. *Tonge* ile tırpan arasına sıkışan biçilmiş ekin, *tonge*’nin üstten ağırlığı, tırpanın alttan desteği ile adım ilerler. Taşınamaz bir ağırlığa ya da büyüklüğe erişince, bir sıra oluşturacak şekilde dizilir, ki toplaması ve tırmıklaması kolay olsun. Hemşehrimiz, M. Boğazlı, ‘*Tonga* yalangı otundan yapılıır’ demiş. Benim bildiğim ‘yalangı’ ilk tercih değil. Yalangı hem yeteri kadar ağır değil hem dağınık hem de zayıf bir ot... Asıl ‘karavuk’ dediğimiz ve kökünde sakız gibi yapışkan bir salgısı ve çok acı ‘sütü’ olan bir ot kullanılır ve çabuk eskimesin diye, *karamih* çalısı ve söğüt ışıklarından destek olarak ince dallar konur. Benim çocukluğumda (1955-60) köyde [Uçhisar] iki kişi bilirdi; Taflının Memet, Kellahlı Âmet... Başka köylerden gelip ırgat olarak işleyen tırpancılar vardı. Kısa zamanda hemen herkes tırpan kullanır oldu (ben bile)...” (Mehmet Özkılıç, Uçhisar – Nevşehir).

Peki Eski Uygurca *tönürge* ile ağızlardaki *tönge* arasındaki bağ nedir? Birincisi, *tönürge* eski dönemlerde, orta çağda (özellikle Asya’da) ahşaptan yapılan bir ceza aracıdır. İki parça olan bu ceza aracına insanların başı ve elleri geçirilir, birleştirilir ve sonra kilitlenir (veya bağlanır). Bir ölçüde şekilce birbirine bağlanan ot demetlerine benzer. Ancak kelimenin eski şekli üç heceli, ağızlardaki şekilse iki hecelidir. Bu nasıl açıklanabilir? O halde şimdi Moğolca örneğimize bakalım.

3. Moğolca *dönge*: İşte Moğolcada tam da bu duruma, Anadolu ağızları ile Eski Uygurca bağlantısına, yani hem ses (hece) hem de anlam açısından destek veren bir kelime vardır: *dönge*.

Burada öncelikle Mançu döneminde hazırlanan beş dilli sözlüğe bakalım: *dönge* ‘großer viereckiger Holzkragen als Strafinstrument, Kang (Halha Moğolcası дөнгө) || dört köşeli cezalandırma işinde kullanılan ahşap âlet’ 5Dilli § 538.3, ‘Band am Stiefelschaft, das an die Hose gebunden wird und den Stiefel festhält || çizmeyi pantolona tutturmaya, sıkılmaya yarayan bağ, ayakkabı bağı’ 5Dilli § 3295.1; *gar-un dönge* ‘Handschelle | kelepçe’ 5Dilli § 538.4; *köl-ün dönge* ‘Hand- oder Fußschellen || el veya ayak kelepçesi’ 5Dilli § 539.1.

Kowalewski'nin sözlüğünde de benzer açıklamalar ve örnekler vardır.

Mostaert'in Ordos ve çevresinden derlediği malzemelere dayalı sözlüğünde ise şu açıklama yer alır: *dönğö* 'instrumentepour lier les prisonniers (menottes, entraves, etc.); *dönğö orül-* 'décider que le condamné restera un mois dans les fers' (Mostaert s. 156a-b).

Benzer bilgileri Lessing'de de buluruz: *dönge* 'cangue, heavy wooden collar worn around the neck by convicts, shackles, fetters, irons, stock (for criminals)'; ilaveten 5Dilli'de yer alan örnekler de yer alır: *gar-un dönge* 'handcuffs, manacles', *köl-ün dönge* 'schakles, leg chains' (Lessing 268a).

Moğolcanın ilk etimoloji sözlüğünde de kelime ile ilgili türevlere *döngele-* ve *döngelegül-* şekillerinde de yer verilir (Tumurtogoo Domii, s. 101).

Aranırsa Moğolcadan, Moğol dillerinden daha fazla örnek bulunabilir.

Sonuç

Eski Uygurcada bir tür bukağı anlamında görülen ama bukağıya göre bir ölçüde dörtgen gibi bir görünümü olan, ahşaptan ceza aracı *tönjürge* (aslında başlangıçta 'kütük, odun kütüğü' olabilir) Moğolcaya iki heceli olarak geçmiştir. Moğol yazısı ve Moğolca *t ~ d* konusunda değişkendir. Bu sebeple de Anadolu ağızlarındaki şekiller *t-* ile *tönge* iken Moğol yazı dilindeki şekiller *d-* ile *dönge* şeklindedir.

Anadolu'daki Moğol hakimiyeti döneminde iki heceli bu kelime tekrar ödünçlenmiş olmalı, şekil benzerliğinden dolayı, ahşaptan olmasa da türlü otlardan yapılan, ekin biçme esnasında ayağa takılan siperlik için kullanılmış olmalı. Ters bir açıklama, bilgi, kanıt sunulursa elbette etimolojimi tekrar değerlendireceğim. Eski Uygurca kelimeye gelince, belli ki bir fiilden *-ge* ile türemiş bir isimdir. Kelimenin Uygurca *toñıt-* 'eğilmek, bükülmek, çevrilmek' ve Kaşgarî'deki *tönüş-* ~ *tönüt-* '(at) başını çevirmek, eğmek' fiilleri ile muhtemel bağı konusunu açık bırakıyorum (söz konusu kelimeler için OTWF'ye bakılabilir).

Sonuç, ağızlardaki *tönge* ~ *tönge* şekilleri kelimenin *tönge* olduğu konusunda bir belgedir.

Kaynakça

5Dilli: → Corff

Baytop, Turhan, 1994: *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara: TDK.

Beş Tıllık Mançuçe Luğet 五体清文鑑, 1957, 1-3, Beijing: Minzu Chubanshe.

BT II: Röhrborn, Klaus 1971: *Eine uigurische Totenmesse*. Berlin.

BT IX: Tekin, Şinasi, 1980: *Maitrisimit Nom Bitig*, I-II. Berlin.

BT XXV: Wilkens, Jens 2007: *Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kşanti kulguluk nom bitig*, Turnhout: Brepols.

Clauson, Sir Gerard, 1972: *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford.

Corff, Oliver (u.a.), 2013: *Auf kaiserlichen befehl erstelltes Wörterbuch des Manjurischen "Fünfsprachenspiegel"*, Teil 1-2, Wiesbaden: Harrassowitz. [= 御製五體清文鑑]

DerS: *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, I-XII, TDK, Ankara 1963-1982.

Geng → Hami 15

HamiZus: Geng Shimin, H.-J. Klimkeit, in Zusammenarbeit mit H. Eimer und J.P. Laut, 1988: *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit*, 1-2, Wiesbaden: Harrassowitz.

Hami 15: Geng Shimin / Hans-Joachim Klimkeit/ Jens Peter Laut, "Das Erlangen der unvergleichlichen Buddhawürde. Das 15. Kapitel der Hami-Handschrift der *Maitrisimit*", *Altorientalische Forschungen*, 20 (1993) 1: 182-234.

Hamit Zübeyr – İşhak Refet, 1932: *Anadilden Derlemeler*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1932.

HT VII: Klaus Röhrborn, 1991: *Xuanzang's Leben und Werk. Teil 3. Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*, Wiesbaden: Harrassowitz.

Janhunen, Juha, 2003: *The Mongolic Languages*, London and New York.

Kowalewski, Joseph Étienne, 1844-1849: *Dictionnaire mongol-russe-français*, Kazan // Ковалевский, О. М. 1844-1849: Монгольско-русско-французский словарь, Казань.

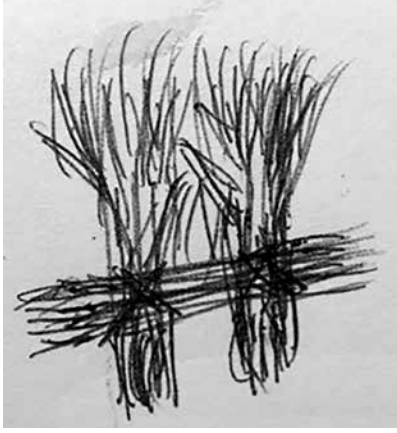
Mahmûd el-Kâşgarî, 2019: *Dîvânu Lugâti 'l-Turk*, çeviren Mustafa S. Kaçalin, yayına hazırlayan: Mehmet Ölmez, İstanbul: Kbalcı.

Mostaert, Antoine, 1941-1944: *Dictionnaire Ordos*, Catholic university, Peking; 1968, New-york & London.

OTWF: Erdal, Marcel, 1991: *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, 1-2. Wiesbaden: Harrassowitz.

- Ölmez, Mehmet, 2017: “Eski Uygurca İnkilemeler üzerine”, *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, Sayı: 65-2: 243-311
- , 2018: “Uyghurism in ‘Phags-pa Documents (According to Tumurtogoo)”, *The Journal of Northern Cultures Studies / 北方文化研究*, Dankook University, Cheonan / Korea, Vol. 12: 1-18
- , 2019: *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*, Kesit yay., İstanbul (2. Baskı).
- Özcan-Devrez, Ceyda, [2020]: *Eski Uygurca Kuanşi İm Pusar İncelemesi*, Ankara: TDK.
- Radloff, Wilhelm, 1893-1911: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, I-IV, Sanktpeterburg.
- Röhrborn, Klaus 1971 → BT II
- Klaus Röhrborn, 1991 → HT VII
- Röhrborn, Klaus, 2010: *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, – Neubearbeitung – I. Verben. Band 1: ab- – äzüglä-* Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Röhrborn, Klaus, 2015: *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, – Neubearbeitung – II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 1: a – asvık*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Röhrborn, Klaus, 2017: *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, – Neubearbeitung – II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 2: aš – äzüük*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Schönig, Claus, 2000: *Mongolische Lehnwörter im Westghusischen*, Wiesbaden.
- , “Turco-Mongolic Relations”, *The Mongolic Languages*, yay. Juha Janhunen, London and New York 2003: 403-419
- TT VIII: Gabain, Annemarie von, 1954: *Türkische Turfan-Texte VIII*, Berlin.
- Tekin, Şinasi, 1980 → BT IX
- Tumurtogoo / Tömörtogoo, Domiyn, 2014: *Mongol helnij ügijn garalyn tajlbar tol*, Ulaanbaatar.
- Tuna, Osman Nedim, 1972: “Osmanlıcada Moğolca ödünç kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası*, 17, 209–250.
- Tuna, Osman Nedim, 1976: “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası*, 18, 281–314.
- UW Nb → Röhrborn 2010, 2015, 2017.
- Warnke, Ingrid, 1978: *Eine buddhistische Lehrschrift über das Bekennen der Sünden. Fragmente der uigurischen Version des Cibeï-daochang-chanfa*. Yayınlanmamış doktora çalışması, Demokratik Alman Cumhuriyeti, Berlin Bilimler Akademisi.
- Wikens, Jens, → BT XXV

Çizim Ekleri

Elle yapılmış bir 'töngge' çizimi

GOOGLE'da     -    chou arandığında karşımıza çıkan resimlerden ikisi